

ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ ПОДУНАВ'Я

Л.С. Мельникова

(кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє рассматривается период господства Золотой Орды в Придунавье в XIII-XIV веках на основе исторических и археологических данных.

The article studies historical and archeological data dealing with the Golden Horde domination in Podunavje (the Lower Danube region) in the XIII-th – XIV-th centuries.

На початку 1241 р. орди Батия вторглися на Галицько-Волинську землю. Долаючи відчайдушний опір русичів, вони зруйнували міста Волині – Кам'янець, Ізяслав, Колодяжин, Луцьк, Володимир (1, 42).

В 1241 - 1242 роках навала монголо-татар захопили територію Чехії, Польщі, Угорщини. Зазнавши поразку від чеських і германських військ, монголо-татари перезимували в Далмації й улітку 1242 року повернули на схід, частина їх пройшла через землі Подунав'я. У пониззі Дунаю зустрілися армії Бату і Киданя (2, 223).

Південно-західний кордон Золотої Орди проходив по Дністру. Проте значна частина населення межиріччя Дністра і Дунаю змушена була певний час платити данину ординським ханам. Вторгнення монголо-татар зупинило зазіхання на ці землі з боку Угорщини, Болгарського царства та Галицько-Волинського князівства.

У пониззі Дунаю та у Буджацьких степах розмістилася орда хана Ногая (Нугая), захопила Келе (Кілію) і пододала буджацьких кипчаків. Вона утворила в придунайському регіоні відособлене від Золотої Орди державне об'єднання. Ставка Ногая напевно перебувала в Сакджі (Ісакча), відомої в першій половині XIV століття як важливий центр золотоординської окраїни. Звідси здійснювалися грабіжницькі походи на Візантію й Болгарію. Ногайська орда проіснувала майже півстоліття. В 1300 році її ліквідував хан Золотої Орди Токта й за союзницькі послуги подарував південну частину Бессарабії болгарському цареві Федору Святославу. Нащадки Ногая переселилися на лівобережжя пониззя Дністра й мешкали тут до сорокових років XV століття (3, 39-40).

Таким чином, болгари короткий час володіли півднем Бессарабії (включаючи устя Дунаю). Центром цих земель була Кілія. У хроніці 1328 року згадується, що на півночі від Дунаю населення "говорить і сповідує ту ж релігію, що й болгари" (4, 37).

Після ліквідації Ногайської орди Буджак став плацдармом Золотої Орди. Проте встановити ефективний військово-політичний контроль за колишніми володіннями темника золотоординський хан уже не міг. Галицько-волинські князі домоглися повернення відмежованих раніше областей на захід від Дністра.

В кінці 20-30-х рр. XIV ст. відбулася нова хвиля експансії Золотої Орди в Дністровсько-Карпатські землі. Хан Узбек (1312 - 1342 рр.) розширив завойовані землі до Дунаю й Серету (5, 44). У 1337 році ординці знову захопили місто Вічину в гирлі Дунаю (6, 78), володарювали античною Тірою, відомою в арабських джерелах того часу як Акджа-Кермен (Білгород).

В "Ітинерарії" Антонія Усодімаре зазначалося, що імперія Узбека починалася "в провінції Болгарія, а саме в місті Вічина". Перський історик Еломарі згадує Дунай і Дністер (Торлу) серед річок Золотої Орди, а серед міст - Акчакерман (Акерман, або Білгород). Він бачить західні кордони держави хана Узбека біля Дунаю. На карті італійця Дулкерта (1339 р.) "Таттарія" позначалася на північ від Дунаю, нанесені м. Вічина, гирло Дністра, південні Дністровсько-Карпатські землі (6, 72).

Відомості про Карпато-Дунайські землі цього часу знаходимо у географічній праці «Таквим ал-булдан» («Упорядкування країн») видатного середньовічного арабського вченого Абу-л-Фіди (1273 - 1331). В одному з розділів твору, присвяченому найбільшим

річкам світу, Абу-л-Фіда наводить опис р. Дунай: «Нахр Туна – це велика річка, набагато більша Тигру і Євфрату, разом узятих. Беручи початок у віддалених північних краях, вона тече на південь і стікає на схід з гори, що має назву Кашка-Таг, тобто «Важка гора», тому що через неї важко перейти. Ця гора дає притулок багатьом невірним народам, таким як ал-авлак, ал-маджар, ас-сарб та ін.» (7, 98).

Основним джерелом відомостей про Дунай, за словами самого Абу-л-Фіди, були розповіді мандрівників, бо книжкова інформація виявилася вкрай убогою. Опис Дунаю в праці попередника Абу-л-Фіди, іспано-арабського географа XIII ст. Ібн Сайда, подано лише загальні уявлення про велику довжину річки, а також про те, що вона несе свої води в Чорне море. За Абу-л-Фідою, вся топоніміка винятково тюркська, та й сам Дунай він відносить до річок «країни тюрк», тобто до Золотої Орди. Звідси випливає, що Абу-л-Фіда мав у розпорядженні дані, головним чином про регіон Нижнього Дунаю, який у першій половині XIV ст. перебував у зоні впливу золотоординців.

У більшості опублікованих робіт, присвячених перебуванню монголо-татар у Подунав'ї, наголошується на страшенній руйнації захоплених ними земель. Безперечно, руйнація і масові вбивства були насамперед там, де загарбникам чинили опір. Проте головна мета монголо-татар – не перетворити завойовані території в пустелі, а забезпечити їх підлеглисть Золотій Орді, одержати данину та воїнів. У внутрішнє життя завойованих народів татари майже не втручалися, не нав'язували своєї релігії. Татарська зверхність нерідко була для простого люду не тяжча князівсько-дружинного режиму (8).

Монголо-татари, як і інші завойовники, керувалися тією системою “номонормів”, у яких були злиті уявлення про право та мораль. Головним критерієм добра і зла, оцінки поведінки людини була в той час доцільність. Мораль за тих умов суспільного розвитку не могла відігравати ролі самостійного регулятора, вона була злита з традиційно сформованим правом.

Золотоординська держава значною мірою наслідувала азіатську деспотичну владну культуру. В Золотій Орді існували чіткі порядки, яких не знала тодішня Європа: регулярно проводилися переписи населення, злагоджено працювала пошта і транспортна ямська служба, справно діяла канцелярія. З упокореними народами Золотоординська держава спілкувалась як з васалами, зокрема, через систему баскаків, що стягували податі відповідно до даних переписів (9, 133). Щодо православної церкви, то вона мала підтримку з боку Ординської влади. Про це свідчать шана татарського хана до митрополита Київського й усїєї Русі Петра: “ В лето 6721 (1313) поиде во Орду Петр Митрополит Киевський и всея Руси, вкупе с Великим Князем Михайлом Ярославичем Тферским, обиды ради церковных от лукавых человек судов и управлений, и пошлин, и уроков... Петр Митрополит во Орде у царя был в велицей чести, и отпущен был от царя в борзе со мною честию и управою, и с ярлики...; и прииде в свою Митрополию на Русь, и вся православные христиане сретоса его со мною радостію” (10, 200) .

Татарська навала суттєво вплинула на етнічну ситуацію в Подунав'ї. Частина слов'ян-поселенців укротре переміщувалася на північ, ближче до лісових масивів. Слов'янська колонізація в цей край різко скорочується. Проте основний етнічний масив не зазнав докорінних змін. Місцеве населення мешкало переважно у приморській зоні (11), татари опанували Буджацький степ. Крім самих ординців, котрі склалися з різних племен монголів, татар і інших іноетнічних племен, переважали тюрко-алани, печеніги, торки й кипчаки, які вели напівкочовий спосіб життя. У першій половині XIV століття Буджак продовжував залишатися переважно кипчацьким. Хроніки повідомляють, що в 1346 році Карабуна була резиденцією бессарабського князя Балі-хана, котрий об'єднував тюркське населення. Письмові джерела зберегли назви народів, які проживали тоді у регіоні: половці, алани, придунайські скіфи, тохарці (імовірно, вихідці із Центральної Азії). Були серед населення Буджаку болгари, руси, романці та інші. Існує припущення, що південно-західна частина регіону складалася з кочовищ монголо-татарського хана Кутлугбуги (4) .

Монголо-татари сприяли розвитку торгівлі в краї. Вони дозволили вести торгівлю грецьким та генуезьким купцям. Білгород на початку XIII століття був перейменований в

Монкастро, або Маврокастро (12, 53). У першій половині XIV століття він став відомим ремісничо-торговим центром (13). Це підтверджують археологічні розвідки Е.Р. Штерна (14; 15), П. Нікореску (16), А.І. Фурманської (17), які виділяють елементи “генуезької”, “золотоординської” культури. Румунський археолог П. Нікореску твердить, що в Білгороді того часу існувала генуезька факторія Монкастро. На користь цього свідчать документи про торгові угоди, укладені в 60-ті роки XIV ст. (18). На думку А.Л.Бертьє-Делагарда, генуезці перебували в Білгороді тільки в якості приватних осіб, торгового люду, ніякої адміністративної влади вони не мали (19).

Б.Д.Греков, О.Ю.Якубовський зазначали, що ніколи до цього часу торгівля Азії з південно - східною Європою, а через неї і з Західною Європою не досягала таких розмірів, як у час Золотої Орди (20, 68). Не маючи достатнього власного досвіду у розвитку ремесла і торгівлі, татаро-монгольська верхівка використовувала досягнення підлеглих народів. Важливими ланками традиційно складеного торгового шляху через Чорне море у Візантію, Малоазійські міста, Італію, Іспанію, в Середню Азію, на Кавказ, в Китай, Іран, Індію були Білгород та Кілія.

Білгород став великим торговельним і адміністративним центром Золотої Орди, відомим купцям з Венеції, Пізи, Генуї як Монкастро, до котрого надходили товари з Візантії, Ірану, Болгарії, Іспанії. Білгородські купці брали участь в італійській торгівлі на всій території Північного Причорномор'я. Правила містом монгольська верхівка. Серед міського населення згадуються італійці (генуезці), вірмени, греки, євреї.

Кілія в другій половині XIV століття також була генуезькою факторією, тісно пов'язаною з Кафою (Теодозією) – найбільшим генуезьким торговим центром на Чорному морі. В 1360-1361 рр. через Кілію експортували сільськогосподарську продукцію до Італії й Пери. Крім Кілії, генуезькі купці мали факторії в портових містечках на Дунаї – Вічина й Лікостомо, які поки не ідентифіковані. Ймовірно, Вічина могла перебувати десь у районі сучасного Ізмаїла або десь на схід, Лікостомо – в усті Кілійської дельти Дунаю, ближче до морського узбережжя.

Про перебування Нижнього Подунав'я в орбіті золотоординського панування свідчать знахідки монет. Опубліковані румунськими нумізматами О.Лієску і Є.Оберлендер-Тирновяну значно розширили відомості про роль Золотої Орди в цьому регіоні. Початок проникнення джучидських монет у Подунав'я припадає на 80-і рр. XIII до 80-х рр. XIV ст. Переважна більшість нумізматичних знахідок цього часу – це монети, випущені від імені хана Токти (1290-1312) у Криму. Помітне місце займають монети міста Сакджа (Ісакча), монетний двір якого функціонував десь до середини XIV ст. У другій половині XIV в. відомі гроші локальної карбівки – Кілії (знахідки досить рідкісні).

Згадані нумізматичні джерела можна поділити на дві категорії: ординські монети столичного або провінційного виробництва та гібридні випуски місцевого походження. Екземпляри першої категорії, як правило, потрапляли в регіон зі сходу. Крім цього, в Ісакчі (останні роки XIII ст.) карбувалися срібні та мідні гроші загальноординського типу від імені Ногая і його сина Чаки. Гібридні типи монет поєднують у собі характерні для джучидських монет елементи з рисами монет західного походження.

Аналіз монет, випущених у Ісакчі показує, що їх поява – це результат взаємодії ординської, візантійської та італійської монетних систем. Грецькі й латинські написи із християнськими символами на грошах Ісакчі сусідять з арабськими написами. В одному випадку можна говорити про певні ремінісценції візантійського панування, а в іншому – про активну колонізаційну діяльність Генуезької республіки в районі дельти Дунаю.

Гібридні випуски, що мають аналогії в російських землях, відбивають процеси закономірного розвитку взаємин Золотої Орди з підвладними їй регіонами. Колекція монет з Подунав'я демонструє нестабільність татаро-монгольського панування в цьому регіоні. Лише при Ногаї монети локальної карбівки проникали далеко на схід до Азова. Взагалі ж монети Ісакчі та Кілії обслуговували винятково місцеві потреби (21, 96-97).

З середини XIV ст. розпочався період розпаду Золотої Орди. У Подунав'ї посилюється вплив Угорщини, Молдови, Литви. У 1340-х роках угорські війська на чолі з Андрієм Лакціфі

вигнали монголо-татар з Буджаку, тимчасово встановивши владу Угорщини в Нижньому Подунав'ї (6, 79). У період угорської окупації (40-50 рр. XIV століття) міста півдня Бессарабії підпадають, населення вразила епідемія чуми. Золота Орда зберігала свою владу тільки в Кілії та Білгороді.

Території між Південним Бугом і Дунаєм, підвладні Золотій Орді, відігравали важливу роль у розвитку торгівлі. Один із торговельних шляхів пролягав уздовж узбережжя Чорного моря через Південний Буг, у районі античної Ольвії, обгинав з півночі Березанський, Тилігульський, Куяльницький, Хаджибейський лимани й через переправу на Дністрі в районі Бендер ішов до переправи на Дунаї в Ісакчі. Цей шлях з'єднував центральні райони Золотої Орди з балканськими державами й італійськими факторіями в Нижньому Подністров'ї та Подунав'ї.

На всьому цьому шляху від Південного Бугу й до Дунаю знаходять поховання кочової знаті з вираженими для золотоординського часу обрядовими ознаками (підкурганні, з окремою ямою для коня, з багатим і різноманітним реманентом). У більшості з них знаходять монети, датовані часом ханів Токти й Узбека (22).

Молдовське князівство в союзі з Великим князівством Литовським витіснило Золоту Орду з Північно-Західного Причорномор'я. Серйозний удар по Орді був нанесений у 1363 році, коли об'єднані литовсько-руські й молдавські війська під керівництвом великого князя литовського Ольгерда розгромили збройні сили трьох татарських ханів (беків) – Кутлугбуги, Хаджибея та Дмитра на р. Синюсі (23). Після поразки в цій битві частина золотоординців відійшла до устя Дунаю, а частина – у Пруто-Дністровське межиріччя. Імовірно, орда кочувала в південній частині Бессарабії, а потім під тиском литовських військ відійшла в Добруджу, у володіння валаського господаря Мірчи Старого. В 1396 році об'єднані литовсько-руські сили під керівництвом Ольгерда вигнали залишки монголо-татарських військ з Північного Причорномор'я. Частина золотоординського населення залишалася в Білгороді у XV сторіччі.

Закінчилася доба півторастолітнього золотоординського панування у Північно-Західному Причорномор'ї. Частина кипчацького населення пішла в Угорщину, Болгарію, у Середнє Подунав'я. Залишки тюрк – печеніги, торки і кипчаки – були асимільовані слов'янським і східнороманським населенням.

1. Лановик В.Д., Матейко Р.М. Історія України. – К., 1999.
2. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.
3. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй кочевников в средневековую эпоху // Вопросы истории. – 1976. - № 8.
4. Паламарчук С.В. Древняя и средневековая история населения междуречья Днестра и Дуная. – Одесса, 1997.
5. Руссев Н.Д. О западных пределах Золотой Орды // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1982.
6. Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. – Кишинев, 1981.
7. Коновалов И.Г. Дунай в описании арабского географа XIV в. Абу-л-Фиды // История и археология Нижнего Подунавья. – Рени, 1989.
8. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т. 3. – К., 1993.
9. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 2001.
10. Історія України в документах і матеріалах: У 3 т. – К., 1946. – Т. 1.
11. Мохов Н.А. Формирование молдавского народа и образование Молдавского государства. – Кишинев, 1969.
12. Аккерман и его окрестности: Путеводитель и справочная книга на 1895 г. – Аккерман, 1894.
13. Кравченко А.А. Ремесленное производство золотоординского Белгорода // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР, 1925 - 1975. – К., 1975.
14. Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане // ЗООИД. – Т. 23. – Одесса, 1901.
15. Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. – Т.31. – Одесса, 1913.
16. Nicorescu P. Scavi e scoperte a Tyras // Ephemeris Daco-romana, 1924. – Vol. 2.

17. Фурманская А.И. Исследования Тиры // Краткие сообщения Одесского археологического музея 1962 г. – Одесса, 1964.
18. Цамбалюк Г. Житие Иоанна Нового // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 9. – Одесса, 1875.
19. Бертъе-Делагард А.Л. О состоянии Аккерманской крепости // ЗООИД. – Т. 22. – Одесса, 1900.
20. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.; Л., 1950.
21. Руссев Н.Д. Материалы денежного обращения XIII-XIV вв. и золотоордынское господство на Нижнем Дунае // История и археология Нижнего Подунавья. – Рени, 1989.
22. Добролюбский А.О. О меняющихся западных пределах Золотой Орды в первой половине XIV века // История и археология Нижнего Подунавья. – Рени, 1989.
23. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхей. Золотоордынский период. – Кишинев, 1981.